

### 3. Grootschaligheid – kleinschaligheid

*Uitgewerkte versie van een lezing, manifestatie over kleinschaligheid Sneek,  
12 februari 1979*

*P.J. Schroevers*

#### Inleiding

Een paar dagen geleden liep ik door Amsterdam. Dat is de meest decadente stad van Nederland: altijd al het meest verbonden met de 'adem van de wereld'. Nu die adem zo langzamerhand over zijn toeren begint te raken valt dat wel erg op en niet op zo'n leuke manier. Honderden extravagaties worden je tot midden op straat opgedrongen; dingen die uit het stadsbeeld of in het leefbeeld van de mensen helemaal niet passen. Zo puilen op het ogenblik de etalages uit van een bepaald soort glimbroeken die 'jé van hét' moet voorstellen. Waarom? Volgend jaar is er weer een andere rage die deze broeken overbodig maakt. Ze kunnen dan de kast in en worden nooit meer gebruikt.

De onbeschaamdheid waarmee dit soort van agressie wordt uitgeleefd is voor mij wel stuitend maar ze is tegelijk logisch in een maatschappij die geen maat weet te houden. Productie van glitterbroeken is een resultante van een heel grootschalig proces waarvan veel mensen afhankelijk zijn. De verkoop moet gewaarborgd zijn, want anders stort dat proces in elkaar. Ze heeft veel en grote economische consequenties.

Maar dit hele netwerk van activiteiten en relaties staat en valt met de bereidheid van het allerkleinste element van de samenleving: de mens, het individu, om daaraan tegemoet te komen. Het economische proces moet het hebben van het *bespelen* van al die individuen en wat die geacht worden te verbruiken. Het dragen van glitterbroeken wordt noodzakelijk als je bij de jetset van Amsterdam wilt horen, als je 'in' wilt zijn. En daarom koop je ze. In zulke gevallen is men dan gewoon om van een 'behoefte' te spreken, waaraan dus voldaan hoort te worden. Ik wil het praten aan ieder overlaten om uit te maken of hij hier van een werkelijke menselijke behoefte zou willen spreken. Maar ik hoop toch met dit voorbeeld te hebben aangegeven, dat de behoeften van mensen net zo goed voortkomen uit de omstandigheden die er aanleiding toe hebben gegeven, als uit de ontvankelijkheid die je als individu daarvoor hebt, dat bij het denken over "behoefte" een kennis van de structuren, waarin ze optreden niet gemist kan worden.

Glitterbroeken gelden in de provincie als extravagant; in een plaats als Sneek zal men zich zo gauw niet zoiets laten aannaaien; zo zijn we dan gauw geneigd om te denken. Maar daarin moeten we ons toch niet vergissen. De aard van de bespeling, waarvan hierboven sprake was, gaat ons allemaal aan. In de meeste gevallen zijn we ons dat niet eens bewust.

Soms realiseren we ons iets bij onszelf met een zekere ergernis – naar aanleiding van een goedkope vliegreis met de NBBS bijvoorbeeld. Of, als we dan niet in glitterbroeken willen rondlopen, met iets uit India of Afghanistan: vaak gedragen kleren uit een cultuur waar we vreemd aan zijn, waar we geen donder mee te maken hebben. We zijn zelfs een vijand voor het voortbestaan van zulke landen; afbrekers van een traditie die we bedreigen en vervlakken; alleen omdat we vallen voor mooie kleurtjes.

We worden ermee geconfronteerd en het gebruik ervan wordt voor ons zelfs betaalbaar – omdat de mensen in verre landen er om economische redenen afstand van moeten doen en omdat er een idioot communicatiesysteem bestaat met energieverblindende vliegtuigen die een spoor van vervuiling door de lucht trekken. Het vervelende is dat voor het bestaan en de rechtvaardiging van dat communicatiesysteem dezelfde wetten gelden als voor de economische afhankelijkheid van zowel de leveranciers van glitterbroeken als van Indiase kleren. En als ons kleine zusje verliefd is op John Travolta, dan zit ook daar hetzelfde mechanisme achter.

Zo worden we op allerlei manieren betrokken in de maalstroom van een maatschappelijk gebeuren. We kunnen ons er passief in laten meesleuren – zoals in het geval van de glitterbroeken. We kunnen ons ook te weer stellen, door ons blijvend kritisch af te vragen wat ons eigen aandeel is bij het maken van keuzen. Goedkope vliegreizen en de Indiase kleren vormen daar een voorbeeld van. Maar in beide gevallen gaat het om verschijnselen die hun uitwerking buiten ons om hebben. Er zijn mechanismen die bepalen, wat wij geacht worden aangenaam, nuttig of begeerlijk te vinden.

Maar dat is lang niet altijd zo. Vaak gaat het helemaal niet om onbewuste zaken, maar om heel concrete belangenconflicten waarin wij niets anders kunnen doen dan onze afhankelijkheid te erkennen en er maar het beste van te hopen. Een voorbeeld uit mijn eigen woonomgeving demonstreert dit zo duidelijk dat ik het hier wil uiteenzetten.

Achter mijn huis ligt een pleintje. Vroeger hebben daar huizen gestaan en de plek doet echt als een gat aan: een rotte kies in een overigens gaaf stadsbeeld. De gemeente wil er in principe wel graag huizen terug hebben maar daar is tot nu toe het geld niet voor beschikbaar gesteld. Het pleintje wordt momenteel gebruikt als parkeerterrein voor cafébezoekers die op vrijdag- en zaterdagavond tot vier uur, half vijf met veel lawaai naar buiten komen en weggaan. Niemand is er blij mee en het wijkcomité probeert een plan te maken om de gemeente te overtuigen van de noodzaak tot verandering.

Naast ons woont een kleinschalige warme bakker. Hij heeft een bloeiende zaak die door de mensen in de buurt enorm gewaardeerd wordt.

Ook die bakker was erg voor het plan; ook hij had veel last van het nachtelijke lawaai. Ook hij zag heil in de gezamenlijke tuin die in het midden was gedacht. Op de laatste vergadering van het wijkcomité nam dit alles een plotselinge wending.

Het meel, dat de bakker nodig heeft voor zijn brood werd tot nu toe in zakken gebracht die achter zijn bakkerij werden opgestapeld: eens per week of eens per twee weken. Die leverancier doet dat niet meer. Die wil eens per twee maanden komen met een grote vrachtwagen vol onverpakt meel. Dat moet dan in een silo worden gestort. Onze bakker moet een groot gedeelte van zijn huis opofferen om het als silo in te richten, wat hij zelf niet leuk vindt. Maar bovendien zal het meel achterom naar zijn bedrijf moeten worden gebracht. Grote vrachtwagens moeten tot achter zijn huis kunnen doordringen – oftewel: het bouwen van huizen kan niet doorgaan want het graanleverantiedbedrijf geeft niet toe. Als men niet wil, dan maar geen bakker meer. De bakker overweegt om samen met collega's een soort coöperatie op te richten, waarmee ze dan zelf hun levering verzorgen. De vooruitzichten dat zoiets lukt, zijn niet gunstig. De conclusie die uit dit alles getrokken kan worden, is duidelijk: óf geen plan voor dit pleintje, óf geen bakker meer.

Het is maar een tamelijk willekeurig voorbeeld, wat hier geschetst wordt. Natuurlijk kent iedereen de voorbeelden uit zijn eigen omgeving. We denken maar eens aan de problemen van kleine winkeltjes op plaatsen waar zich grote supermarkten vestigen; of aan de zogenaamde 'melk-tanks', de centrale opvang van melk bij boeren, die ze noodzaakt tot schaalvergrotenende activiteiten. Wie aan zoiets niet mee wil doen kan afvloeien. Grootschalige ontwikkelingen maken kleinschalige verlangens onmogelijk. We zouden best anders willen maar we kunnen het niet; om die laatste reden worden onze handelingen nog geïnterpreteerd als voortkomend uit een 'behoefte' – alsof we het zelf zouden hebben opgeroepen.

Grootschaligheid, dat is het kernthema, dat steeds weer naar voren komt. Kleinschalige structuren worden constant ondergeschikt gemaakt aan een dwang van buiten. Soms weten we dat precies, maar we kunnen zo weinig. Meestal weten we het niet. Maar zo langzamerhand, zo ongeveer in de afgelopen tien jaar, blijken steeds meer mensen erover na te gaan denken; men wordt zich bewust van het manipulerende karakter van zo'n structuur.

Het thema van de kleinschaligheid gaat actueel worden. Er zijn mensen, die zich in kleinschalige leefgemeenschappen gaan afzonderen, waarin ze tot een zekere autonomie proberen te komen. De Kleine Aarde<sup>73</sup>,

---

<sup>73</sup>Zie [www.dekleineaarde.nl/de-kleine-aarde/organisatiegeschieden](http://www.dekleineaarde.nl/de-kleine-aarde/organisatiegeschieden)

Memo<sup>74</sup> en andere zijn ons welbekend; hun motto is: *'Small is beautiful'*<sup>75</sup>. De voorbeelden waarmee ik mijn verhaal begon, kunnen de achterliggende gedachte verduidelijken. Die kunnen we als volgt begrijpen: de grootschaligheid van de kapitalistische productiewijze staat of valt met de mate waarin de mensen zich erdoor laten manipuleren. Door afstand ervan te doen, dat wil zeggen door kleinschalig te leven, probeer je die macht te breken.

In die zin zou je het een politieke actie kunnen noemen: je hebt een maatschappelijk probleem in je hoofd waartegen je je op maatschappelijke wijze – zeg: door middel van protest – te weer stelt. Maar in zijn algemeenheid is het toch wat je zou kunnen noemen een 'mentaliteitsactie': het zoeken naar een creatievere vorm van leven en proberen ook anderen op dat spoor mee te krijgen. Het heeft als bijkomend voordeel dat je niet blijft theoretiseren over de nieuwe maatschappij: je dóét iets en je laat zien dat er wat mogelijk is, dat het kán. Wie op deze gronden handelt heeft zeker gelijk. Maar hij moet wel bedenken, dat hij voor zo'n leven in een bevoorrechte positie verkeert. Er zijn heel veel mensen die zich dit om allerlei redenen niet kunnen permitteren; van wie je op z'n minst moet begrijpen waarom ze het niet kunnen of willen.

Het voorbeeld van de bakker naast mijn huis laat zien hoe ingrijpend de gevolgen kunnen zijn in iemands particuliere leven. Het is heel goed, als er mensen zijn die wat willen maken van zo'n nieuw, kleinschalig leven. Maar het is wel nodig om daar niet de oplossing voor de wereld in te zien, om ons van de resultaten niet al te veel voor te stellen. Want: in hoeverre bouw je nu met acties voor kleinschaligheid aan de toekomst? Wat is eigenlijk kleinschaligheid? Waar komt het streven vandaan en hoe verhoudt zich dat tot het grootschalige? Waarin liggen de mogelijkheden voor kleinschaligheid en waarin schiet het tekort? Wat zijn de perspectieven voor de wereld en op wat voor manier moet je actie voor kleinschaligheid daarin onderbrengen?

Pas als je zulke vragen gesteld hebt en geprobeerd hebt daar een antwoord op te vinden, ben je in staat om de zinnigheid van je actie te begrijpen. Daarom moeten we op die vragen ingaan.

### **Wat is kleinschaligheid?**

Op het eerste gezicht lijkt het erg gemakkelijk om het begrip kleinschaligheid aan te duiden: alles wat zich over kleine afstand afspeelt. Maar bij nader inzien is het toch veel minder gemakkelijk: dingen die zich

---

<sup>74</sup>Een beroemde bundel over economie van de Britse econoom E.F. Schumacher is voorloper van het maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo)

<sup>75</sup>Een beroemde bundel over economie van de Britse econoom E.F. Schumacher: 'Small Is beautiful: a study of economics as if people mattered', 1973. Zie [en.wikipedia.org/wiki/Small\\_Is\\_Beautiful](https://en.wikipedia.org/wiki/Small_Is_Beautiful)

over kleine afstanden afspelen, zijn altijd onderworpen aan andere dingen die over grote afstand werken. Bovendien hangt de vraag wat nu precies groot is en wat klein, af van het niveau waarop je kijkt; het gaat dus om iets heel relatiefs, iets ten opzichte van iets anders. Maar wát nu ten opzichte van wát?

Laat ik beginnen het kernthema heel abstract aan te duiden. De kosmos is opgebouwd uit elementen, laten we zeggen de ‘oerdeeltjes’: protonen, neutronen en elektronen. Die oerdeeltjes groeperen zich en vormen op die manier weer elementen van een hogere orde die we atomen noemen. Maar die groeperingen zijn zelf weer elementen voor groepering op nog hogere orde, moleculen enzovoort. Die ordes kun je schalen noemen waarmee je dan tegelijk een ruimtelijk begrip hebt ingevoerd. Dat zijn de elementen van een bepaalde orde en die omvatten meer ruimte dan de elementen waaruit ze opgebouwd zijn. Zo heb je een abstract begrip over de rangschikking van de dingen om je heen aangeduid; je hebt bovendien klein en groot onderscheiden en het begrip ‘schaal’ erbij betrokken.

In de mensenwereld kun je datzelfde doen. Het basiselement in de samenleving is het *individu*. De meest kleinschalige levensvorm is dan ook die van de kluizenaar in zijn regenton. Er zal wel niemand onder ons zijn die deze levenswijze als een utopisch ideaal beschouwt. Mensen kunnen gewoonlijk alleen leven in relatie met andere mensen. Daardoor ontstaan samenlevingsverbanden. Ook bij vele dieren is trouwens van meer of minder ingewikkelde samenlevingsverbanden sprake. Het meest elementaire verband is dat, waarbij familiegenoten, ouders en kinderen bij elkaar blijven. Je kunt dat het gezin noemen.

Vroeger was dat verband heel vanzelfsprekend; een basis voor de samenleving als geheel. Maar – net als bij de kluizenaar – in zo’n kleine samenleving krijg je al gauw een verstarring van de menselijke ontplooiing. Er zijn heel veel mensen die in onze tijd geen genoegen meer willen nemen met traditionele gezinsstructuren. Gezinnen of, als je het zo wilt stellen, de individuen die in het traditionele gezin optreden, kunnen op allerlei manieren opgenomen zijn in grotere samenlevingsverbanden. Dat is de *straat*, de *buurt* of het *dorp*: ruimtelijk herkenbare groeperingen van huizen en de daarbij behorende samenlevingsstructuren.

Een aantal gezinnen vormt met elkaar een verband van mensen die persoonlijke betrekkingen onderhouden: oppas voor de kinderen, schoolperikelen, gebruik van elkaars spullen of vaardigheden; of die bij elkaar een dienstbetrekking vervullen, dat wil zeggen *taakverdeling* en hiërarchische verhoudingen hebben. Mensen die met de traditionele gezinsstructuren moeite hebben, gaan vaak in *communes* of andere zelfgekozen samenlevingsverbanden wonen; verbanden die ongeveer op dezelfde trede in de reeks staan als dorp of straat. Vaak proberen ze die

hiërarchie en taakverdeling wat terug te dringen met behulp van onderlinge afspraken; zoals we straks zullen zien een grootschalig trekje, wat ze dan ook heel moeilijk blijkt af te gaan.

Een nog grotere schil is hieromheen te leggen als we ook de stad erin betrekken. In zo'n gemeenschap kunnen nog veel persoonlijke verhoudingen bestaan maar het is ook duidelijk, dat bij het reilen en zeilen van zo'n gemeenschap voor een belangrijk deel aan gezamenlijke afspraken moet worden gedacht. Daarbij is dan een vorm van vertegenwoordiging nodig: een gemeenteraad, waarin de democratie is gewaarborgd. Dat is in nog sterkere mate het geval in de *staat* als geheel: een volgende cirkel. De persoonlijke gebondenheid van de betrekkingen is daar praktisch weggevallen. Voor zover ze er nog wel is, kun je haar zelfs als kwalijk bestempelen, omdat ze het functioneren van democratische principes in de weg kan staan. Zonder een stelsel van wetten en een hechte organisatie kan daar niets.

Boven de staat staan dan nog de *internationale samenwerkingsorganen*, terwijl dan tenslotte de aarde als geheel, zeg de *biosfeer* (eigenlijk bedoelen we alleen de 'noösfeer', als het menselijke aandeel daarin) genoemd kan worden als de grootste gemeenschap met een menselijk stempel. Je zou kunnen zeggen, dat ieder individu het middelpunt vormt van een aantal concentrische schillen. Hij heeft betrekkingen met al die schillen. Hij is er van afhankelijk en hij kan ze veranderen. De meeste invloed oefent hij uit op de schil die het dichtst bij is; de grootste afhankelijkheid toont hij ten opzichte van de schil, die het verste weg is. Dit was een *ruimtelijke* scheiding; van regenton naar huis, van huis naar stad enzovoort. Maar je kunt ook nog een *functionele* scheiding bedenken: de mensen in het gezin hebben op verschillende manieren met hun omgeving te maken: kinderen gaan naar school, vader gaat naar fabriek of kantoor en moeder staat voor de klas of heeft een andere werkzaamheid. Al die instituties zijn ook weer in grotere verbanden opgenomen. Iedereen heeft te allen tijde met al die schillen te maken.

Als iemand een glitterbroek koopt, dan is dat omdat die iemand zoiets graag wil en daarom het geld ervoor over heeft. Dat is een heel kleinschalige actie. Maar het feit dat men zoiets als een behoefte kan voelen, komt voort uit de omstandigheid dat er winkels zijn die daarover beschikken en die dat heel goed laten weten. Die winkels doen dat niet voor niets: ze willen renderen en dus verkopen. Van winkel naar fabriek, van fabriek naar economische structuur zijn logische stappen in zo'n gedachtengang. Het produceren en verkopen van glitterbroeken en het bespelen van mensen heeft dus te maken met heel grootschalige zaken. Is nu zo'n actie klein- of grootschalig? Ik zou daar geen antwoord op kunnen geven. Maar dat wil niet zeggen dat ik er geen mening over zou hebben. Als een structuur zich ontwikkelt in overeenstemming met de behoeften van de mensen, dan kan dat alleen als de weg gevolgd wordt

van individu via groep naar de grotere structuren, dus van onderop. Stabiele structuren kunnen dan ook alleen maar ontstaan, als de doelen van grotere structuren, van meer naar buiten gelegen schillen, worden gedictieerd door de kleine schillen. Dat is de enige manier, waarop individuen zich kunnen ontplooien.

Grotere gemeenschappen zullen in zo'n geval zeker allerlei zaken aan kleinere gemeenschappen dicteren. Maar de regels die nodig zijn, komen voort uit compromissen van de verlangens van de bevolking zelf, ze zullen dus redelijk worden erkend. Sterker: men kan er niet omheen, ook als je anders zou willen. Zo werkt democratie. Die kan alleen werken in de richting van kleinschalig naar grootschalig. Maar als de regels van buiten af komen, dat wil zeggen van schillen die aan de buitenkant liggen, van groot- naar kleinschalig, dan ontstaat een gedwongen onvrijheid met instabiele structuren, dan leidt de weg naar vervreemding: men kent z'n eigen doelen niet meer.

Hier herkennen we de onvrijheid uit het begin van ons verhaal: de noodzaak om in een glitterbroek rond te lopen of om met duizenden verliefd te worden op John Travolta: grootschalige zaken beheersen het kleinschalige, zonder dat dat niveau er zelf deel aan heeft: het stuurt niet, het wordt gestuurd.

Dat betekent dat het niet gaat om welke schaal je kiest – het gaat erom, dat je bewust voor een vorm van *autonomie* kiest. Een structuur die autonoom is, geeft je de kans zelf je doelen te bepalen; die is creatief. Op welke schaal voor die autonomie gekozen wordt is daarbij niet eens zo wezenlijk. Je ziet hierbij zelfs een soort dialectiek: veel confessionelen willen graag het gezin beschouwen als de kern van de samenleving – een heel kleinschalige gedachte is dat. Maar ondertussen gaan ze wel met de liberalen in een kabinet zitten, dat pleit voor vrije expansie. Het is net, of die twee dingen niets met elkaar te maken zouden hebben.

Iets dergelijks kun je ook waarnemen in min of meer gesloten leefsituaties die tot een communevorm overgaan, met het van traditionele gezinsstructuren. Het kleinschalige leefpatroon maakt gebruik van kenmerken die uit moderne, grootschalige ontwikkelingen zijn voortgekomen. Zulk soort van tegenspraken zal altijd parten blijven spelen. Absolute autonomie kan niet bestaan en mag niet bestaan: dan worden we allemaal kluizenaars in een ton.

Maar hoe ver kun je gaan en hoever moet je gaan bij het opengooien van je grenzen? Dat is altijd heel moeilijk. Je zit altijd tussen de *mens* en zijn eigen, persoonlijke mogelijkheden en de *structuren*, die daar al of niet de kans toe geven. Je zit tussen *creativiteit* en *efficiëntie*. Als je je wasje met de hand doet, dan zit daar een stuk autonomie achter: je hebt er geen fabriek, geen elektriciteit en geen economisch apparaat bij nodig. Als je van wassen houdt, dan zie je het resultaat van je eigen werk, in die zin is het creatief. Maar als je het met de wasmachine doet, dan is het

duidelijk efficiënter. Het kost weinig moeite en je kunt in korte tijd veel doen; zoveel dat er tijd overblijft om een boek te lezen, om je tuin om te spitten of om actie te voeren.

Hoe je kiest hangt heel erg af van een aantal, op zichzelf alle respectabele overwegingen. Ze zijn in principe terug te voeren tot een drietal groepen: wat voor soort mens ben je (hou je wel van wassen), om wat voor soort handelingen gaat het (spitten van je tuin kan creatiever zijn dan wassen; daarom wil je tijd uitsparen om dat eerste te kunnen doen) en om het soort apparaten waarvan je je bedient (het ene apparaat dankt nu eenmaal zijn betekenis meer aan je creativiteit dan het andere).

Ik wil op dat laatste nog even wat verder ingaan, omdat we het daar nog niet over gehad hebben. Je kunt van een schilderij zeggen, dat het zijn betekenis voor praktisch het volle pond (de waarde van doek en verf speelt een relatief minder belangrijke rol, naarmate de artistieke of herinneringswaarde groter is) dankt aan het creatieve element. Het vertegenwoordigt de 'waarde' van de persoon die het gemaakt heeft. Voor een meubelstuk geldt dit in een iets mindere mate. Bij een wasmachine is het nog minder het geval, en het gebruik van spelden bijvoorbeeld is niet meer dan een handigheidje ten behoeve van andere, meer creatieve werkzaamheden. Het zou absurd zijn als iemand die kleren maakt, zichzelf ter wille van het creatieve element zou verplichten om de nodige spelden persoonlijk te smeden.

Ik heb hier met opzet de speld als voorbeeld gekozen, omdat de vader van het kapitalisme, *Adam Smith*, hetzelfde voorbeeld heeft gebruikt bij zijn overwegingen, naar aanleiding van hetzelfde probleem. Hij berekende dat een arbeider vóór de tijd van de pre-industriële mechanisering bij stevig doorwerken per dag twintig spelden kon produceren.

In de tijd dat Smith zijn bevindingen te boek stelde, was de arbeidsdeling een feit geworden: iedere arbeider voerde maar een deel van het proces uit. Dat werkte veel efficiënter en de productiviteit kon worden opgevoerd tot 4800 spelden per dag. *Marx* pakte in zijn boek 'Das Kapital' zo'n halve eeuw later het voorbeeld weer op. In die tussentijd was de stoommachine ingeburgerd. Eén arbeider kon tegelijk vier machines bedienen, die tezamen per dag 600.000 spelden leverden. Nu, in onze dagen, zien we dat terwijl de lengte van een werkdag is teruggebracht van 13½ tot 8 uren, twaalf machines bediend worden door drie man: één ervaren kracht en twee helpers. Dat komt neer op 1.300.000 spelden per dag per man.

Smith erkende dat het werken in een systeem van arbeidsdeling afstompend en oncreatief is. Maar, zo zei hij, het gaat allemaal veel sneller. De arbeiders houden tijd over om te leren rekenen en schrijven en dat verheft ze weer. Op zichzelf is dat waar en je kunt ook zeggen dat dat 'verheffende' effect niet is uitgebleven. Maar ook de andere kant van de medaille is wel duidelijk gebleken te bestaan. *Marx* stelde dan ook – in 1867

– dat de vervreemding van de mensen juist het gevolg is van die arbeidsdeling. Ook dat is nadien heel duidelijk waar gebleken. De vervreemding die Marx constateerde, vormt het begin van wat wij nu ‘vertrossing’<sup>76</sup> noemen: iets wat zich toen – misschien komt dat nu onder een andere optiek weer terug – in drankmisbruik uitte.

Noch Marx, noch Smith konden toen bevroeden, dat die vervreemding zelf de verdergaande schaalvergroting in de hand werkte: door vervreemding ontstaat die merkwaardige behoefte om nu in glitterbroeken rond te lopen, wat dan weer de productie stimuleert die weer nieuwe vervreemdingen oproept, enzovoort; leidend tot die rampzalige spiraal waarvan we nu langzamerhand het einde van de mogelijkheden gaan zien.

De moed zinkt je ook wel in de schoenen want welke jongen in de klas van je zusje kan wedijveren met de perfect door de commercie opgepoetste John Travolta? En iedere amateurmusicus die – uiteraard – over een goede stereo-installatie beschikt moet zich dagelijks meten met de beste musici van de wereld, op een perfecte manier live in z’n eigen kamer gebracht, wanneer hij maar wil. Hoe kun je je aan zo’n vervreemding onttrekken?

Onze conclusie naar aanleiding van de vraag wat nu precies kleinschaligheid inhoudt, is dat het kenmerk waar het om gaat, in beginsel dat van autonomie is. In zelf-autonome gemeenschappen treedt op allerlei wijzen verstarren op in de betrekkingen tussen de mensen; een verstarren, die we van heel traditionele dorpen nog kennen. Maar in te grote verbanden, waar de inwendige structuur zoek is – dat wil zeggen bij druk van buitenaf – daar lijdt de creativiteit onder de efficiëntie. En dat vinden we ook niet acceptabel.

Ergens hier tussenin proberen we onze plaats te bepalen. Zo’n plaatsbepaling probeert het principe van de ‘autonomisering’ kritisch te bekijken. Het gaat bij dit streven dus niet om werkelijk grootschalig of werkelijk kleinschalig leven, maar om de bewuste keus die altijd ergens tussenin ligt. Moeilijkheden daarbij zijn dat het niet zo eenvoudig is om voor jezelf na te gaan, welke invloeden die van buiten komen de moeite waard zijn om te behouden en welke je juist zou moeten uitbannen. Dat vereist een heel kritische instelling. Een tweede moeilijkheid is het feit dat in het leeuwendeel van de dingen waarin je je begeeft, het grootschalige karakter onherkenbaar is. Je weet vaak niet eens, op welke eigenschappen van je omgeving je moet richten om enigszins autonoom te leven. Maar al met al zou een bewust levend mens, met deze inzichten gewapend, best een voor hemzelf verantwoorde keuze kunnen maken. Dan is een manifestatie over kleinschaligheid eigenlijk helemaal niet nodig. Het streven naar kleinschaligheid dat in onze dagen zo in het teken van

---

<sup>76</sup>Zie [www.encyclo.nl/begrip/vertrossing](http://www.encyclo.nl/begrip/vertrossing)

de belangstelling staat, komt voort uit een heel andere complicatie. Namelijk deze, dat de economische dwang het ons onmogelijk maakt om zulke keuzen te kunnen maken. Zelfs de meest principiële leefgemeenschap kan zich hieraan niet onttrekken.

Het wordt voor ons verhaal dus vooral belangrijk om het licht eens te laten schijnen op dit probleem: waar is het streven naar kleinschaligheid vandaan gekomen, waarom staat het zo in de belangstelling? En hoe zwaar weegt het voor ons om aan de krachten die ons in onze ontplooiing belemmeren, wat te doen?

### Waar is het streven naar kleinschaligheid vandaan gekomen?

We leven in een tijd van 'groei', van een exponentiële ontwikkeling waarmee het gebruik van energie en grondstoffen toeneemt. Het is een ontwikkeling die dwingend is geworden voor alles, en die daarmee zowel onze beschaving als onze natuur kapot dreigt te maken. De wortels van deze ontwikkeling zijn al duizenden jaren oud maar het moment waarop het werkelijk mis begon te lopen, kunnen we zo'n beetje stellen op 1800: de tijd van de Franse Revolutie en de opkomst van het liberalisme. Dat was de tijd de tijd waarin de kiem werd gelegd voor wat we achteraf als de Industriële Revolutie plegen aan te duiden.

Op dat veranderde levensgevoel dat die jaren kenmerkt, wil ik hier niet verder ingaan. Maar ik wil wel enkele verschijnselen noemen, die zo ongeveer van die tijd dateren en die door allerlei mensen als de bron worden gezien van dat wat zich nu allemaal zo snel aan het voltrekken is. Er zijn trouwens best allerlei factoren aan te geven, die al veel ouder zijn – dat is ook logisch, als je rekent dat de wortels voor die verandering al veel ouder zijn dan 1800<sup>77</sup>. Vaak vragen mensen zich af, of je een sleutelfactor kunt aanwijzen, die alles heeft doen misgaan. Veel mensen noemen dan de *technocratie* als de kwaaië pier: het feit, dat het beleid zo vaak bepaald wordt door wetenschappelijke uitspraken of door technisch kunnen. Ook voor dat verschijnsel is 1800 een keerpunt. De tijd van de Verlichting juist daarvoor had immers de grote principes van de natuur blootgelegd: alle belangrijke wetten uit de natuur- en scheikunde stammen zo'n beetje uit die tijd. Het was nu alleen nog maar zaak om ze toe te passen. Dat heeft de mogelijkheid geschapen van uitbuiting van de natuur.

Anderen wijten het ongeluk meer aan maatschappelijke oorzaken die ze dan als *kapitalisme* bestempelen. In het kapitalisme heeft de ene mens

---

<sup>77</sup>Het is interessant om deze uitspraak eens te vergelijken met de visie van auteur Shivan Jhagroe in zijn boek 'Voorbij duurzaamheid'. Zie [www.walburgpers.nl/nl/book/9789464564259/voorbij-duurzaamheid](http://www.walburgpers.nl/nl/book/9789464564259/voorbij-duurzaamheid). Hij claimt dat dit proces al in 1492 (Columbus 'ontdekte' toen Abya Yala – in die tijd de Inheemse naam voor wat nu Amerika heet) begon

zeggenschap over het functioneren van de andere doordat hij (eerstgenoemde) de beschikking heeft over de productiemiddelen. Het baseert zich dus op klasses tegenstellingen oftewel eveneens op uitbuiting; maar nu een uitbuiting van de ene mens door de andere.

Het kapitalisme levert persoonlijke macht, daarmee ook de drang naar meer; en zo via de concurrentie naar een noodzaak van steeds meer groeien. Je kunt het *socialisme* zo'n beetje in het verlengde daarvan plaatsen. Want de strijd over afschaffing van die tegenstelling leidde ook naar groei: doordat zo weinig mensen konden profiteren van het goede der aarde en er zoveel mensen in armoede leefden, zag iedereen zijn kans toen de mogelijkheden beter werden.

Een veel gehoorde uitspraak is ook, dat het komt door de *mentaliteit* van de mensen: iedereen wil altijd maar meer. Als men maar eens zou beseffen dat dat niet kan dan zou er al veel gewonnen zijn. Men stelt dit wel voor als de meest optimistische visie: het is niet nodig, dat er allemaal politieke omwentelingen gaan plaatsvinden; als iedereen maar eerst eens bij zichzelf begint. Maar bij nader inzien is dit toch wel een zeer pessimistische visie want haar wortels liggen in de aard van de mensen. De onvrede met de eigen omstandigheden openbaarde zich al bij de huurbedbouwers: de eerste mensen die in onze streken een plaatsgebonden agrarische structuur ontwikkelden. Zij waren kennelijk niet tevreden met hun wereld, ze zetten een ontwikkeling in gang die tot vandaag is voortgegaan. Het waren alleen de uitwendige krachten die uitmaakten, of bepaalde dingen al of niet mogelijk waren. Hoe kun je nu tegen zo iets ogenschijnlijk universeels iets uitrichten?

Er zijn meer factoren aan te wijzen, die door deze of gene als de bron van het kwaad naar voren worden geschoven. Zo is het invoeren van *rente op kapitaal* best de moeite waard om eens op zijn merites te beoordelen. Zo'n gegeven noopt mensen tot kapitaalvermeerdering. Een originele gedachte met betrekking tot het geld vond ik in het mapje van Studium Generale van Tilburg dit jaar. Daar zeggen ze dat geld te beschouwen is als een zekerstelling voor de toekomst; dit in tegenstelling tot ruilgoederen, die voor min of meer direct gebruik bedoeld zijn. En aangezien de problemen van de toekomst niet te overzien zijn, probeer je maar zo veel mogelijk te vergaren. Dat het centralisme, de efficiency, de multinationals en veel vergelijkbare zaken ook nogal eens naar voren gehaald worden, spreekt vanzelf.

Als groei eenmaal begonnen is, dan houdt ze zichzelf in stand, zolang de inbreng van nieuwe energie tenminste blijft doorgaan. Het algemene mechanisme van de rente op kapitaal die tot accumulatie van kapitaal leidt, is daar eigenlijk al een voorbeeld van. '*Geld moet jongen*' is een oud gezegde en dat wil zeggen: iets is alleen maar goed als uit iets 'nog iets' ontstaat, oftewel groei uit groei. Er bestaan allerlei mechanismen die daarvoor zorgen. Ik ga ze hier niet allemaal bespreken, maar het heeft

wel zin om er een paar ter illustratie te noemen, teneinde duidelijk te maken wat ik bedoel.

In het begin van de zeventiger jaren zijn er nogal wat acties gevoerd om plastic bekertjes uit kantoor- en bedrijfskantines e.d. te weren. Sommige verlichte geesten stelden voor dat iedereen zijn eigen kopje zou gebruiken, wat hij dan eigenhandig zou kunnen afwassen. Maar wat wil je; de werktijd van een academicus is kostbaarder dan die van een kantinejufvrouw, het zijn dan ook alleen heel kleine gemeenschapjes waarin zoiets kans van slagen heeft. Bij grotere concentraties van mensen was dat vaak erg moeilijk te realiseren. Er moesten dan weer, net als vroeger, kopjes *geserveerd* worden die dan afgewassen moesten worden.

Maar wat bleek nu? Die plastic bekertjes waren zo veel goedkoper dat die verandering niet haalbaar was. Dan zou de hele koffievoorziening onbetaalbaar worden en dus stopgezet moeten worden. Zoiets zet je dan aan het denken. Is het werkelijk waar dat het winnen van onvervangbaar materiaal – aardolie, het verwerken daarvan in een ingewikkeld, vervuילend (en voor de arbeiders niet eens ongevaarlijk) proces en daarna weggoeien als waardeloos materiaal, écht goedkoper is dan de handeling van het afwassen van kopjes? Ja, moet je dan concluderen, dat is het inderdaad.

Door de verschijnselen van arbeidsdeling, automatisering en vergroting van het energieverbruik als normaal te beschouwen daalt de prijs van nieuwe spullen. En men zegt: *“Het leven wordt goedkoper, kijk maar, de prijzen van energie en van heel veel producten (in het bijzonder die van de chemische en elektronische industrie) zakken”*.

Maar iedereen weet dat zo'n vreugde altijd maar van korte duur kan zijn. Het leven *als geheel* wordt er helemaal niet zo veel goedkoper door. Als geheel dalen de prijzen helemaal niet – integendeel, inflatie is een spookbeeld. We omringen ons met meer, vooral meer luxe; maar het in balans houden van onze rekening is ook een grotere kunst geworden. Met de inflatie meegerekend is eigenlijk helemaal niet meer uit te maken wat nu eigenlijk goedkoper is geworden, en wat niet. Dat hangt helemaal niet af van het aantal centen dat iets kost maar van het bestedingspatroon dat je toegemeten krijgt; een heel ander mechanisme dus. Het tendert naar een evenwicht waarin hetgeen uitgegeven en ontvangen wordt, tegen elkaar opwegen. Je mag best zeggen, dat de spullen goedkoper worden ten opzichte van de diensten. Maar met evenveel recht kun je precies het omgekeerde beweren: de diensten worden duurder ten opzichte van de spullen.

En aangezien het de dure dingen zijn, die je in het dagelijks leven dwarszitten, ervaar je het ook zo. Iedereen doet dat ook: de menselijke arbeid blijkt een onbetaalbare factor te zijn in onze huishoudelijke economie. De loodgieter bij je thuis laten komen om hem te laten zeggen dat hij je niet kan helpen, is op zichzelf al duurder dan het kopen van een elek-

tronisch wonder als een rekenmachientje dat optelt, aftrekt, vermenigvuldigt, deelt en nog veel meer. En de loodgieter kan het ook niet helpen want hij heeft een gezin te onderhouden.

Creativiteit is in zo'n systeem onbetaalbaar geworden. In plaats van dienstverlening gaat men dan ook meer en meer over op het gebruik van wegwerpspullen. Men wordt hiertoe op volstrekt redelijke economische motieven toe aangemoedigd – redelijk dan wel gezien in het licht van de toestand waarin je nu eenmaal verkeert. Maar door meer wegwerpspullen te gebruiken, schroef je de discrepantie tussen goederen en diensten nog meer op: hetzelfde mechanisme gaat weer werken. Diensten zullen dus relatief nog duurder worden zodat er nadien nog meer wegwerpspullen in omloop komen enzovoort. Hier is de groei duidelijk stimulans voor nog meer groei.

Een ander voorbeeld. Wegen doorsnijden een natuurgebied bij de stad. Mensen die op zondag de natuur in willen, kunnen dat niet meer zonder auto. Ze schaffen zich er, na lang wikken en wegen, eentje aan. Zo neemt het aantal auto's toe. Voor die auto's – die, als ze er toch eenmaal zijn, ook door de week natuurlijk gebruikt gaan worden – moeten weer wegen komen. Die wegen doorsnijden weer andere natuurgebieden zodat die voor henzelf en voor andere mensen ongeschikt worden voor hun recreatie. Ook die andere mensen moeten zich daarom een auto aanschaffen, waarvoor dan weer nieuwe wegen moeten komen enzovoort.

In dit voorbeeld heb ik het mechanisme wel erg gesimplificeerd weergegeven, het is dan ook maar een voorbeeld. In werkelijkheid bestaan er natuurlijk heel veel van dit soort lijnen die elkaar ook beïnvloeden. Maar het principe is duidelijk: een veranderende, op groei gerichte, maatschappij schept problemen die om een oplossing vragen. Maar de oplossing van een probleem heeft als gevolg dat er onaangename dingen gebeuren, die men niet voorzien had. Daarvoor moeten dan weer nieuwe 'oplossingen' worden bedacht die dan op hun beurt ook weer neveneffecten hebben. We zijn gewend om dit mechanisme te omschrijven als de 'wervelende spiraal'. We hebben het wel eens gehad over een 'wet van behoud van ellende': iedere oplossing van een probleem schept ergens anders een nieuw probleem.

Het hier beschreven mechanisme is dwingender want de wet van behoud van ellende suggereert, dat de ellende weliswaar niet kleiner, maar ook niet groter zou worden, terwijl dat duidelijk wel het geval is. Als je eenmaal attent bent geraakt op het verschijnsel, dan herken je het overal om je heen en dat is bepaald geen vrolijke gewaarwording.

Het gezegde dat groei zelf nieuwe groei schept, blijkt een heel objectieve basis te hebben. Een consequentie van de groei van zulke processen is, dat de schillen van gezin, dorp, stad, etc. geen zin, geen functie meer

hebben. Ze worden onder de voet gelopen door schaalvergrotingsprocessen die met de groei van het energieverbruik samenhangen, dat wil zeggen de schillen van fabriek, bedrijfstak, multinational.

Het proces van schaalvergroting is natuurlijk eens heel klein begonnen. Dat was in de tijd, toen je nog als socialist kon zeggen dat er twee categorieën van mensen waren: bezitters en bezitlozen, waarvan de eersten naar willekeur over de tweeden konden heersen. Het hiervoor beschreven proces heeft die situatie doen verdwijnen: naar binnen toe verkleinden de tegenstellingen – althans voor een deel, om plaats te maken voor scherpere tegenstellingen naar buiten. Het is een schaalvergroting, die nu de wereld in een arm en een rijk gedeelte scheidt.

De spiraal van dit systeem houdt pas op te werken, als er geen energie van buitenaf meer beschikbaar wordt gesteld, in tijden van een oliecrisis of tijdens een wereldoorlog.

Het komt er dus op neer dat zich in één van de dingen waarin de menselijke vaardigheid zich uit, één van de velden van ‘cultuur’ – namelijk het economische – een proces heeft voltrokken dat zich sneller en uitgesprokener ontwikkelde dan in alle andere velden gebeurde. Het raakte daardoor uit zijn keurslijf van regionale beperkingen: beslissingen die daarvoor op een bepaalde plaats genomen werden, werden immers in hun werking beperkt omdat ze de belangen van die andere velden schaadden. Het regionale is dus ondergeschikt geworden aan de, veel grootschaliger, economische betrekkingen. Deze betrekkingen zijn zo breed vertakt dat er geen speld tussen te krijgen is. Alle andere betrekkingen zijn er aan onderworpen: dat wat macht heeft kan wel het machteloze overwinnen; dat wat machteloos is, niet het machtige.

Er is een duidelijke asymmetrie in de verhouding tussen economische macht en alle andere vormen van bezigheid. Zet twee flesjes naast elkaar; vul het ene met rode inkt, het andere met water. Doe in de eerste een druppel water, in de tweede een druppel rode inkt en bekijk het verschil in effect – dan zul je begrijpen wat ik bedoel. Het economische is een agressief systeem, het is de rode inkt. En je goedwillende tegenreactie, je druppel water, heeft geen effect. Economische macht dicteert, vóór de democratie, wat functioneert. De democratie is de druppel water.

Het is niet zo gek dat de mensen vaak de schuld bij de multinationals zoeken. Zij liggen immers in de buitenste schil van het economische systeem, de schil die alles dicteert en al het andere onmogelijk maakt. Maar de oorsprong ligt zoals we begrepen hebben, in het historische proces. Het ligt verder weg. We hoeven er niet van uit te gaan dat de multinationals het slecht met de wereld voor hebben. De schuldvraag is gewoon de logische consequentie van hun bestaan. Ook als ze hun werk heel oprecht doen kun je kritiek op hun bestaan als zodanig hebben. Zakelijke fouten moet je op een zakelijke manier bestrijden.

Duidelijk is, dat het verschijnsel 'groei' terug te voeren is tot het gebruik van steeds meer energie en grondstoffen. Maar tegelijk zien we dat het een zeer complex verschijnsel is, waar veel dingen mee te maken hebben; dingen die allemaal gestuurd en beïnvloed worden door elkaar. Daardoor sturen en beïnvloeden ze zelf ook. Ik noem een aantal van die dingen in een volgorde maar waarin je een soort causale lijn kunt zien. Daarin komt het ene uit het andere voort: materie en energie, functie, schaalvergroting, centralisatie, communicatie, efficiency, wetenschap en techniek, technocratie, keuzemomenten, sociale nivellering, 'vernummering' van mensen, creatieve machteloosheid, ontpolitisering, schijndemocratie.

Ik zeg dit expres zo, om te laten zien hoe de 'vijand' van het kleinschalige een complex is van tegenkoppelingen die elkaar allemaal in stand houden. Je doorbreekt hem niet door het ene te doen en het andere te laten. Wie kernenergie bestrijdt vanwege het radioactieve afval krijgt als oplossing de kolenvergassing aangeboden, met een ongelooflijk grote vervuiling van de lucht door zwavelzuur. Voor ieder probleem komt de wetenschap wel met oplossingen; schijnoplossingen weten we nu want het zijn allemaal onderdelen van dezelfde 'groei-schept-nieuwe-groei' spiraal.

Je komt er ook niet door alleen kleinschaligheid na te streven of te propageren. De grootschalige machten gaan dan ongehinderd door. Je bereikt het evenmin door technocratie te bestrijden of door politieke stellingname af te dwingen. Al die dingen moeten tegelijk gebeuren, en vooral: *in onderlinge afstemming*. Dat is heel moeilijk; juist omdat de verschillende strategieën zo vaak tegenover elkaar komen te staan. Afdwingen van een politiek van bezuiniging vereist een heel grootschalige aanpak die door de bouwers van een eigen (kleinschalig) wereldje nogal argwanend wordt bekeken: je hebt er bijvoorbeeld nogal eens een auto bij nodig. Maar maatschappelijk gerichte activisten zien het gevaar van ingekapselde, kleine leefgemeenschapjes in een maatschappij die toch gewoon verder gaat, op een ongevaarlijk zijspoor gerangeerd. Antitechnocraten worden door de mensen van de concrete belangenstrijd als intellectuele vreemdgangers gezien enzovoort.

Ze hebben allemaal ongelijk want het gaat om iets anders. Het gaat om een maatschappelijk bewustzijn waarin al die dingen tezamen moeten komen. Het gaat er vooral om dat men leert zien, hoe er een fundamentele tegenstelling bestaat tussen korte-termijndoelen en lange-termijndoelen, die hoe dan ook moet worden doorbroken. Daarvoor moet naar een gezamenlijke strategie worden gezocht met een gezamenlijk politiek doel. Welk doel moet dat zijn en welke strategie is daarvoor te volgen?

## Waar schiet het kleinschalige tekort?

De onvermijdelijkheid waarmee grootschalige ontwikkelingen alles aan zich onderwerpen, is zo langzamerhand wel uit de verf gekomen. Maar de betrekkingen die het kleinschalige met het grootschalige onderhoudt, hebben laten zien dat je niet zomaar kunt zeggen: “*Laten we de grootschaligheid afzweren*”. Grootschaligheid afzweren kan niet en je wilt het ook niet. Het is niet terecht om alleen op de nadelen van de grootschaligheid te letten en ze te plaatsen tegenover de voordelen van de kleinschaligheid. Die vergelijking van de twee die vooral in de vorige eeuw zo’n grote stimulans heeft gekregen, heeft eigenlijk een heel ingewikkeld karakter.

We hebben zopas gezien, hoe de opkomst van het liberalisme grote vrijheden schiep voor een maatschappelijke orde, die gebaseerd was op vrije concurrentie en particulier ondernemen. Tezamen met de opkomst van de techniek en het aanboren van fossiele energiebronnen leidde dat tot uitbuiting: uitbuiting van de bezitloze en uitbuiting van de natuur. Je zou dat een prijs kunnen noemen omwille van het kapitalisme. Maar het socialisme dat daarop een logische ideologische reactievormde, heeft groei gestopt. Marx bepleitte zoals hij dat noemde, zoals hij dat noemde, de ‘ontwikkeling van de productiekrachten’ – en daarmee bedoelde hij domweg ‘groei’. Volgens hem was de noodzaak om de ‘productieverhoudingen’ te veranderen, ofwel de klassentegenstellingen te doorbreken, niet afkomstig van hem persoonlijk. Integendeel, je staat er verbaasd van, dat iemand op zo’n gedachte kwam, honderd jaar voor de systeemtheorie bestond en de hoofdwetten van de thermodynamica gemeengoed waren. Hij had gelijk: de gelijkheid en gelijkwaardigheid van mensen neemt toe als je de productiekrachten, de energiestromen verhoogt – al is de overbrugging maar schijnbaar. Groei was in de negentiende eeuw óók voor socialisten een noodzaak en in CPN-kringen gaat men nu pas twijfelen.

Wat er gebeurde, was dat er in het bestaande systeem correcties werden aangebracht, zij het afgedwongen. Die maakten het leven van de bezitlozen draaglijker, ze vervaagden zelfs de grenzen tussen bezitlozen en bezitters – zo sterk, dat je het maatschappelijke systeem van nu niet meer kunt vergelijken met dat van honderd jaar geleden. We zijn wel gewend om te spreken van een ‘neokapitalisme’. Het blijft naar mijn mening een kapitalisme, want de orde van de wereld blijft door dezelfde krachten bepaald worden: concurrentie en vrije expansie.

Maar – het is gecorrigeerd. Die correctie heeft de problemen niet opgelost, wel verplaatst. Want voor een teveel op een plaats zal altijd ergens anders een tekort ontstaan. Ook in de tegenstelling tussen bezitters en bezitlozen is een schaalvergroting opgetreden. Vroeger woonden ze in

één dorp, nu in verschillende delen van de wereld: de rijke landen tegenover de arme landen. Vroeger was de tegenstelling in de autonomie ingebakken, leidde ze tot stabiliteit in een gemeenschap en dus tot harmonie met de natuur. Sinds de golven van groei is dat verdwenen. De uitbuiting heeft zich dus verplaatst, maar mens en natuur worden nog steeds uitgebuit.

Je kunt het zo zeggen dat het oude kapitalisme met het socialisme samen een positieve terugkoppeling vormt, één die te herleiden is tot wat ik in de loop van dit verhaal 'groei scheidt nieuwe groei' heb genoemd. Dat heeft ertoe geleid dat de groei om het kapitalisme en de groei om het socialisme elkaar beïnvloeden; het resultaat is nog meer groei. De groei, zoals we die in de 19<sup>e</sup> eeuw signaleren, was voor Marx en zijn volgelingen, maar ook voor Adam Smith, geen luxe voor iedereen. Ze was geen rechtstreeks antwoord op enorme misstanden. Zelfs in onze 'Gouden Eeuw' was een zeer groot percentage van de Nederlandse bevolking compleet afhankelijk van de bedeling; in sommige steden meer dan de helft. Er was werkelijk grote armoede en een ontwikkeling van de productiekrachten was best logisch. Het is goed om de voordelen van die ontwikkeling eens op een rij te zetten:

1. De tegenstelling tussen 'bourgeoisie' en 'proletariaat', dat wil zeggen tussen bezitter en bezitloze, tussen degene die beschikt over de productiemiddelen en degene die dat niet doet, is voor een belangrijk deel weggeëbd, tenminste binnen de grenzen van ons land. Aan de ene kant is de bezitloze veel meer bezitter geworden, hij deelt meer in de verworvenheden van de wereld. Aan de andere kant is ook de bezitter meer een schakel geworden in een proces dat buiten hem staat. Hij is ook afhankelijker geworden van externe machten. Bovendien zijn door allerlei veranderingen de grenzen vervaagd. Met andere woorden: de klassentegenstellingen die zo kenmerkend waren voor het grootste deel van onze historie, zijn verminderd en worden door de mensen nu heel anders ervaren.
2. De minimumbestaansgrens is een stuk omhoog gegaan. Het 'delen in de welvaart' heeft er in ieder geval toe geleid dat in Nederland niemand honger hoeft te lijden, ieder een dak boven zijn hoofd heeft en zich in de winter kan verwarmen. Eén op de vier Nederlanders bezit een auto en het aantal televisietoestellen is nog groter. Huizen zonder badgelegenheid gelden als 'onbewoonbaar'. De materiële armoede die eeuwenlang de kwaliteit van het leven voor het merendeel van de bevolking in ons land bepaalde, bestaat niet meer.
3. Democratische structuren hebben een minimale schaal nodig. Anders blijven persoonlijke verhoudingen het patroon bepalen. Bovendien is voor het bestaan van een democratie gezamenlijke afspraak

nodig tussen alle groepen die met elkaar in aanraking komen – zeg, een grondwet, een controleapparaat.

4. Het bevrijden van verstarde taboes, het treden uit rolpatronen, het proces van bevrijding van minderheden zijn alle verschijnselen die samenhangen met schaalvergroting. ‘Versteende’ relaties vonden we vooral in kleine gemeenschappen: het gezin, het dorp. Ook de als natuurlijk ervaren hiërarchische patronen van meester en knecht vallen eronder.

Daarmee zit je meteen aan de bron van de onder meer vermeende tegenstelling tussen bezitter en bezitloze. Alhoewel het bij die tegenstelling om materiële voorwaarden gaat (de beschikking over energie, die de communicatie mogelijk maakt), blijkt deze tegenstelling veel dieper te liggen. Het opengooien van grenzen doet de relativiteit zien van allerlei tradities waardoor deze verdwijnen; vaak tot nadeel, maar ook heel vaak tot voordeel van de mensen.

5. Bepaalde sociale maatregelen, zoals het Ziekenfonds<sup>78</sup>, kunnen alleen in grootschaliger omstandigheden functioneren. Een ‘wijze vrouw’ kan in een dorp een belangrijke rol vervullen. Maar een ziekenhuis is bij ziekte en ongeval toch echt beter, ook als de vrouw door een dorpsdokter vervangen is. En als vlak naast je huis brand uitbreekt, dan zegen je toch maar het bestaan van een brandweer.

6. Een stuk van de efficiency die met een grote schaal samenhangt, kan nuttig worden besteed aan zaken die daarvoor belangrijk geacht worden. Lezen en schrijven dat volgens Adam Smith de vervreemding bij de arbeider weg zou nemen, blijkt daar nu maar zeer ten dele toe in staat. Ook in onze tijd zien we hoe sport en televisie ieder maatschappelijk elan in de kiem smoren. Ze ontnemen arbeiders, kleine zelfstandigen en kleine boeren een politiek bewustzijn en maken consumptieslaven van ze.

Maar diezelfde arbeiders van Smith kunnen nu lezen en schrijven. Het percentage intellectuelen neemt toe en via onderwijssystemen spelen de ‘lagere standen’ daar een steeds grotere rol in. Huishoudelijke karweien kunnen door centrale verwarming, wasmachine, stofzuiger en andere grootschalig geproduceerde zaken worden overgenomen, waardoor de taakverdeling in huis voldoende vrijheid overlaat voor andere, meer creatief geachte zaken.

7. Naast de directe voordelen van grootschaligheid vallen ook nog bezwaren te noemen. Die ontstaan doordat negatieve gevolgen van grootschaligheid in kleinschalige structuren niet meer kunnen worden onderkend en bestreden. Macht valt nu eenmaal alleen met

---

<sup>78</sup>Opgeheven in 2006; zie <https://www.kieszeker.nl/verzekeringen/ziekenfonds>

macht te breken. Kiezen voor kleinschaligheid betekent automatisch dat men zich afsluit voor de problemen die op grote schaal tot stand komen. Wie dat doet en er niet de betrekkelijkheid van ziet, loopt met oogkleppen. Gaat iemand uit overtuiging een ‘alternatief boerenbedrijf beginnen; kleinschalig, energiearm en zonder bestrijdingsmiddelen? Prima is dat. We weten allemaal hoe noodzakelijk zulke experimenten zijn voor het leven van de toekomst.

Maar het ploeteren op zo'n bedrijf werkt niet bepaald inspirerend voor de burens, die het met bio-industrie proberen. Bio-industrie is op zijn beurt weer geheel afhankelijk van de voedselimport uit derde-wereldlanden die mede daardoor niet autonoom kunnen worden en die hun vruchtbare grond misbruikt zien. Denken over bio-industrie, dat wil zeggen denken over veranderingen die in de landbouw plaats zullen moeten vinden, houdt tegelijk een denken in over derde-wereldproblemen. Het mondiale denken dringt zich hier op en pas door dat in ons streven te betrekken kunnen we de noodzaak tot veranderen duidelijker maken.

8. Min of meer hetzelfde als hierboven geldt voor het ‘stop de groei’, de afspraken over bezuiniging, de acties tegen ‘harde technologie’ en de kunst om mensen hun schrikachtigheid tegenover zulke strijd te doen vergeten. Ook daar is behoefte aan grootschaligheid; in de concrete acties met zoveel mogelijk mensen, in het denken erover met iedereen. Als over grootschalige zaken beslist moet worden – ik denk bijvoorbeeld aan voor en tegen van een Europees Parlement en wat daarmee gedaan moet worden, of over de bouw van drie nieuwe kerncentrales – dan is het nodig dat iedereen grootschalig weet te denken. Het voorbeeld van de kweekreactor van Kalkar<sup>79</sup> is te duidelijk om het hier niet even te noemen.

We weten dat het een *proefreactor* is. Kweekreactoren zijn in het kerntijdperk noodzakelijk omdat ze brandstof voor nieuwe centrales weten te maken; ze leveren uiteindelijk meer dan ze zelf nodig hebben, zo ongeveer 10%. Maar dat houdt wel in dat in de periode dat dat gebeurt, de maatschappij ook diezelfde hoeveelheid meer energie móét gebruiken, anders zijn immers alle inspanningen voor niets.

Dat betekent, dat over tien jaar protesteren tegen verhoogd energieverbruik niet meer kan; dat staat dan te boek als een ‘menselijke behoefte’, waar we zelf voor gekozen hebben. Wie dus over tien jaar zuiniger aan zal willen doen, die moet nu de straat op om te protesteren tegen het gevaarte.

9. Tegenover deze voordelen of noodzakelijkheid van grootschaligheid staan natuurlijk ook de bedenkingen tegen kleinschaligheid die er

---

<sup>79</sup>Zie [nl.wikipedia.org/wiki/Kweekreactor\\_Kalkar](http://nl.wikipedia.org/wiki/Kweekreactor_Kalkar)

logischerwijs uit voortvloeien. Zo houdt bijvoorbeeld het sluiten van grenzen in dat men afziet van elk middel om centralistisch te bezuinigen. Er zijn meer bedenkingen aan te voeren. Kleinschalige oplossingen worden wel als 'elixers' omschreven. Dit woord is in de discussies over kleinschaligheid veel gebruikt, ook veel misbruikt; maar het feit valt niet te ontkennen.

Heel veel mensen in onze omgeving zouden best anders willen leven maar dat zou ten koste gaan van zoveel wat ze niet willen verliezen. Bovendien kunnen ze zich het verlies ook niet altijd permitteren; we hebben dat gewoon te erkennen. Stempelt het ons tot een bewuster mens? Ik geloof er niets van. Als boerenjongens in een streek waar de welvaart nooit zo heeft toegeslagen, graag in poenige auto's rondscheuren, dan kan ik dat vervelend vinden. Maar ik vind dat ik er wel begrip voor moet kunnen opbrengen. Het ontgroeien van een underdogpositie gaat logischerwijs met zulke verschijnselen gepaard. En als we als politieke leus stellen dat iedereen maar in een commune moet gaan leven – dat dit de oplossing voor de nood van de wereld zou zijn – dan noem ik dat aanmatigend.

10. Kleinschalige oplossingen depolitiseren problemen. De ideologie van 'niet praten maar doen' klinkt erg leuk maar scheidt bij mij wantrouwen. Als je niet kritisch je doelen onderzoekt, dan heeft het 'doen' weinig zin. Dan werk je voor iets waarvan je zelf niet weet wat het is. Jezelf opsluiten in een eigen gemeenschap zonder op grootschalige structuren te letten is net zo'n beperkt technocratische deeloplossing als het bouwen van zuiveringsinstallaties, het instellen van reservaten en al die andere 'oplossingen' die de maatschappij al zo lang uitvindt om problemen te ontlopen. Maar bij nader inzien blijken die zelf ook een probleem te zijn. Het is bovendien net zo beperkt als het staan op je politieke beginselen, die je dan *coûte que coûte* aan iedereen wilt opdringen.
11. Verder wil ik nog het probleem noemen van scheiding tegenover verweving. Dat is een probleem dat niet zozeer met je einddoel te maken heeft, als wel met de weg waarlangs je tot een einddoel wilt komen. Het zich terugtrekken in een eigen subcultuur betekent dat je je afschermt van de boze wereld – noodzakelijk om een aantal voorwaarden te kunnen scheppen waaronder men zou willen leven. Maar een van de krachten die het maatschappelijke systeem van nu in stand houdt, is juist dat mensen zich opsluiten in hun eigen 'vertooggemeenschappen': de maatschappij lokt scheiding uit en weet zich daarmee in stand te houden.  
Men kan ook onder de mensen blijven en proberen daarin stapje voor stapje iets te bereiken. Men zal zich dan wel bij een aantal onontkoombaarheden moeten neerleggen en komt zo tot samenwerking met dat wat men juist wil bestrijden. Deze tegenstelling doet

zich bij iedere maatschappelijke keuze voor. Moet je allerlei ontwikkelingen overal toelaten of moet je ruimtelijke verdelingen maken, waarbij bepaalde streken taboe zijn voor zekere ontwikkelingen? Moet je de ontwikkeling van groeikernen aanhangen of moet ieder dorp zijn eigen groeipunten aangemeten krijgen? Moet je natuurgebieden aanwijzen of moet je de natuur juist de stad inhalen?

Als er geen centralistisch geregelde ordening wordt toegepast dan ontstaat een wildgroei die uiteindelijk alles aantast en kapot maakt. Maar door zo'n regel te hanteren maakt men, dat mensen niet meer over hun eigen omgeving kunnen beschikken, dat kleinschalige ontwikkeling in een bepaald opzicht niet meer de kans kan krijgen. Er zijn dus twee manieren mogelijk om bepaalde vormen van kleinschaligheid tot ontwikkeling te brengen en ze sluiten elkaar uit. Een keuze valt niet te vermijden, met alle frustratie van dien.

12. Tenslotte wil ik hier nog het probleem noemen dat misschien het belangrijkste van alle is: het zijn altijd grootschalige gebeurtenissen die hun stempel drukken op kleinschalige toestanden. Als we dat vergeten dan lossen we ze kleinschalig op, terwijl hun oorsprong heel ergens anders ligt.

Een voorbeeld. De energie-intensieve aluminiumindustrie in het Zeeuwse Sloegebied wil uitbreiden. Daarvoor zal een tweede kerncentrale bij Borsselle moeten komen. De Zeeuwse elektriciteitsmaatschappij kan dat niet opbrengen en de Zeeuwen betalen al meer voor hun stroom dan anderen in het land. Men overweegt nu om de die zuidelijke provincie één maatschappij te geven zodat men gezamenlijk de kosten kan dragen.

In al deze argumenten zijn enkele grondgedachten te herkennen die steeds weer de kop opsteken. Het is goed om die nog even bij de naam te noemen. In het begin van ons verhaal hebben we het gehad over autonomie als kenmerk van kleinschaligheid. Dat blijkt een wezenlijk aspect te zijn. Kleinschaligheid als principe bestaat eigenlijk niet. Elk element is onderdeel van iets groters; ieder fenomeen dat we om ons heen waarnemen is tegelijk kleinschalig en onderdeel van iets grootschaligs. Daar dankt het zijn bestaan aan.

De glitterbroek is onderdeel van een economisch systeem, de straat is onderdeel van de stad, de leraar is onderdeel van de school. Kennelijk gaat het helemaal niet om de schaal, als we over kleinschaligheid willen spreken. Stel dat een groot boerenbedrijf uiteenvalt in tien kleine bedrijfjes doordat alle tien (.....) zonen een eigen bedrijf willen gaan stichten. Die bedrijfjes zijn eigenlijk te klein om te renderen. Daarom moeten ze op ligboxen overgaan en massaproductie nastreven.

Alle zonen verbouwen en timmeren zo veel dat uiteindelijk tien bedrijfjes naast elkaar liggen, die *elk* net zoveel energie verbruiken als het oude

bedrijf van hun vader in zijn geheel deed. De schaal is verkleind, maar is de toestand er beter op geworden? Integendeel, ze is beroerder dan ooit. En het omgekeerde: de fraaie blauwgraslandjes die in vroegere tijden onze veenweidegebieden sierden met hun vele orchideeën en andere bijzonderheden, konden alleen bestaan dankzij de uitgestrekte gradiënten waarvan ze een onderdeel vormden. Er was een heel grootschalige structuur nodig om hun kleinschalige geaardheid mogelijk te maken. Die grootschalige structuur bestond daarin dat voedingsstoffen van de ene op de andere plaats terechtkwamen. Kennelijk heeft dat wat we met kleinschaligheid bedoelen, te maken met de hoeveelheid ingevoerde energie en met datgene wat er met die energie gebeurt; en vooral ook met de constantie waarmee energie wordt ingevoerd.

Kleinschaligheid op zichzelf betekent niets. Waar het ons om gaat is de combinatie van een ruimtelijk en een energie-aspect. En dat is nu precies wat we bedoelen als we over autonomie praten. Op welk niveau naar autonomie gestreefd wordt is niet eens zo belangrijk. Maar beide vragen moeten wel te stellen zijn. En dat is nu juist het gemis waaraan een groeimaatschappij zo mank gaat: in zo'n maatschappij valt er niet over te praten omdat ze iedereen een houding opdringt. Het praten over autonomie wordt onmogelijk gemaakt. Hier ligt het grondprobleem voor werken aan kleinschaligheid als een politieke actie.

### **Werken aan kleinschaligheid als politieke actie**

Waar alleen schaalvergroten activiteiten een kans krijgen, is het logisch dat eens tegenkrachten zullen optreden. Groeperingen die door die ontwikkeling datgene wat ze als hun levensvervulling beschouwen onmogelijk zien worden, gaan tot actie over. Dat is een natuurlijke tegenkoppeling. Het streven naar kleinschaligheid is in het voorgaande ook in deze zin opgevat: het gaat niet om de kleinschaligheid als zodanig, het gaat om ontwikkelingen die autonomie, het meester zijn over eigen omgeving, onmogelijk maken.

De activiteiten houden dus een pleidooi in voor het nastreven en stimuleren van autonomie bij beperking van van buitenaf komende krachten en voor democratisering van het beleid in die regio's. Maar, zoals we gezien hebben, het domweg 'kleinschalig leven', zich terugtrekken in een eigen, naar eigen mening geautonomiseerde gemeenschap, dat is het ook niet. Er zijn meerdere redenen genoemd die terug te voeren zijn tot een drietal: er zijn duidelijk zaken die grootschalig aangepakt moeten worden, een volledig autonoom leven is niet mogelijk en voor zover het dat al zou zijn is het ook niet wenselijk.

En dat men zich met kleinschalig democratiseren van het beleid in de huidige toestand domweg verkoopt aan de hoogst biedende, dat wil zeggen tóch weer aan een kracht van buitenaf, is al even waar. Actie voor kleinschaligheid dient dus onder speciale voorwaarden te gebeuren.

Welke zijn die voorwaarden en op welke manier moet er aan die acties vorm worden gegeven?

Het bovenomschreven uitgangspunt kunnen we omschrijven als een politiek uitgangspunt: we zijn uitgestegen boven het opkomen voor eigen belang, we zijn ook uitgestegen boven het 'mentalisme': we houden ons bezig met de structuren van de toekomst. Het wordt nu dus zaak om die verwachting van de toekomst enige lijn te geven; dan zijn we in staat om onze eigen bezigheden daarin in te passen.

Er wordt in onze wereld veel en vaak heel verschillend over de toekomst gedacht. Reizen in de tijd kun je in zekere opzichten zo'n beetje als het omgekeerde van reizen in de ruimte beschouwen. Wie dat laatste doet, ziet voor zich het landschap waardoorheen hij zich beweegt. Het vormt zijn objectief waarneembare feitelijkheid. Van dat wat hij allemaal gepasseerd is, heeft hij alleen maar een abstracte indruk die zijn herinnering voor hem weet vast te houden, een voorstelling in zijn hoofd.

Reizen in de tijd is precies andersom: dat wat er achter ons ligt dat is beschrijfbaar, voorstelbaar en onveranderbaar. Maar dat wat nog komen moet is alleen onzekerheid. Het is alsof je achterstevoren ergens tussendoor moet gaan, en alleen aan de lijn van de weg die je al gepasseerd bent, zo'n beetje kunt inschatten hoe je sturen moet. Geen wonder dat er vragen overblijven over het landschap waarheen de reis zal gaan.

Maar hoe uitgewerkt al die gedachten ook mogen zijn, een maatschappij maak je niet op recept. Haar functioneren is zo ingewikkeld dat het voor een sterfelijk wezen onmogelijk is om het in volle omvang te kunnen overzien, laat staan het volgens plan te maken en te beheersen. Bovendien moeten alle beslissingen door een veelheid van mensen worden genomen en een voorwaarde voor het slagen van welk plan ook is, dat een meerderheid van die mensen erin moet geloven. Het is dan ook tamelijk pedant om een maatschappij aan mensen te willen opdringen, om een ideaal te willen verwezenlijken dat het gehele maatschappelijk functioneren zal gaan bepalen.

Wat we daarentegen wél weten, en waar we ook 'objectieve' argumenten voor kunnen aandragen. Dat wil zeggen: argumenten die, door de ervaringen uit het verleden, bleken meer in zich te hebben dan alleen maar een mening – dat is dat er nú dingen gebeuren die niet deugen. Er is een gigantisch derde-wereldprobleem, er is het probleem van de bewapeningswedloop, compleet met zijn kern- en neutronenbommen, er is een volkomen uit de hand lopend milieuprobleem. Steeds meer zien we ook, hoe de werkgelegenheid, dat wil zeggen de mogelijkheid voor mensen om zichzelf als een zinnig onderdeel van de maatschappij te zien, zelf tot een sociaal probleem gaat worden.

Zo zijn er nog veel meer problemen die de maatschappij van nu kennelijk niet aankan. Politieke strijd zal zich daarop moeten richten. Ze zal

het falen van de wereldorde aan deze voorbeelden duidelijk moeten maken en ze zal de *oorsprong* van dat falen aan moeten geven. Dan valt er ook op een 'redelijke' manier over de toekomst te praten, wat wil zeggen dat mensen vanuit allerlei verschillende ideologische verschilpunten met elkaar om de tafel kunnen gaan zitten. En dan zal direct blijken hoe acties die het keurslijf van economische dwang aantasten, in zo'n programma een centrale plaats innemen.

Als grootschalige beperkingen worden doorgevoerd, hetzij vrijwillig, hetzij onder dwang, dan weten mensen zich in het algemeen wel aan te passen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleek hoe mensen een enorme vindingrijkheid aan de dag wisten te leggen om in die beroerde tijd te overleven. Kleinschalige ontwikkelingen komen al gauw tot stand als grootschalige beperkingen worden doorgevoerd. Ook dat zou je weer een natuurlijke tegenkoppeling kunnen noemen: een mechanisme dat ervoor zorgt dat het aantal offers dat gebracht moet worden, zo klein mogelijk zal zijn. Het geeft op zijn minst wat hoop voor de toekomst. Maar het is natuurlijk niet verstandig om zo'n toestand maar gelaten af te wachten. Hoe meer je iets op zijn beloop laat, hoe groter en zwaarder de weg terug zal zijn; als je er nu niet voor zorgt om alternatieven te ontwikkelen, dan heb je ze niet op het moment dat ze echt nodig zijn. We weten ook niet wie de zwaarste offers zullen gaan dragen als de klappen van de grote crisis zich zullen openbaren. Een voorproefje hebben we gezien bij de zogenaamde energiecrisis van 1973<sup>80</sup>. Toen bleken plotseling de restaurantjes langs de grotere binnenwegen het meest de dupe te zijn. Zulke zaken zijn niet te voorspellen. Wel weten we dat we ze geen van alle graag op ons dak zullen krijgen en het lijkt wel verstandig om er van tevoren wat afspraken over te maken. Tenslotte zullen nog de beperkingen zoveel als mogelijk is vrijwillig moeten worden aanvaard. Dwang van bovenaf is nooit een uitgangspunt voor blijvende vernieuwing geweest en ze zal het ook nooit zijn.

Men zal moeten begrijpen dat het enige alternatief voor een autonoom vorm van leven te vinden zal zijn in catastrofale klimaatsveranderingen, kernexplosies, oorlog in het Midden-Oosten, stagnerende voedselstromen enzovoort. Dat zijn allemaal dingen die verre van leuk zijn. Het loont de moeite om voor het zover is, te laten zien dat zo'n alternatief mogelijk is; dat het kan: meer te doen met minder. Het stimuleert de inventiviteit voor het ontwikkelen van een 'zachte technologie', zodat die klaar kan staan als ze niet gemist kan worden.

Dat moment zal sneller komen dan de meeste mensen denken. Een land dat gauw met experimenten in deze richting begint, zal in de economische uitputtingsslag die nu de wereld beheerst, wel wat op achterop raken. Het is de vraag of dat erg is. Maar in ieder geval zal zo'n land ver

---

<sup>80</sup>Zie [nl.wikipedia.org/wiki/Oliecrisis\\_van\\_1973](http://nl.wikipedia.org/wiki/Oliecrisis_van_1973)

vóór zijn als de crisis zich werkelijk aandient. Kleinschalig ontwikkelen en grootschalig beperken, zo zou men beide eisen voor de toekomst kunnen samenvatten. Kleinschalig ontwikkelen zonder grootschalig te beperken laat de machten onverlet, die een werkelijk kleinschalige ontwikkeling, een vorming van autonomie, onmogelijk maken. Grootschalig beperken, zonder dat kleinschalige krachten de zo ontstane dilemma's op kunnen vangen, leidt tot grote problemen; alleen samen kunnen ze de toekomst aan.

Het is een strategie die wel compleet het omgekeerde is van dat wat ons als noodzakelijk wordt voorgespiegeld door de grote machten van deze tijd: overheid, bedrijfsleven, gangbare economie, internationaal krachtenveld. Daar begeleidt men juist de grootschalige supertechnologie en vraagt men de huisvrouw om wat zuiniger met energie om te gaan. We zien op het ogenblik dat binnen het politieke veld steeds weer over deze dingen wordt nagedacht: het afremmen van economische groei en het beter functioneren van de democratie als twee strategieën die met elkaar te maken hebben. We zien dit zowel bij meer liberaal getinte als bij socialistische groeperingen. Over de vragen van deze tijd wordt kennelijk in deze beide kampen vaak hetzelfde gedacht. Het klassenprobleem dat eeuwenlang de politiek beheerst heeft, is in deze voorstellen vervangen door iets heel anders: een gezamenlijke strijd tegen de uitbuiting van de natuur. Dat de grote partijen daarin niet meegaan komt, doordat deze de stap niet durven te maken om onder de economische dwang uit te komen – wat ook beslist geen gemakkelijk probleem is.

De zaak ligt natuurlijk ingewikkelder dan ik haar hier stel, het is niet mijn bedoeling om er hier al te ver op in te gaan. Wel zou ik deze gedachten ter overweging willen geven aan iedereen die de toekomst ter harte gaat. Het blijkt, hoe belemmerend beide fenomenen, economische repressie en de verloedering van de democratie, in deze tijd werken op de ontplooiing van de samenleving: het kunnen beslissen op eigen niveau. Politieke actie die zich op deze beide zaken richt, is dus actie die het voor de toekomst opneemt.

Mensen die alleen kleinschalig leven, hebben nogal eens de neiging om al het andere: de antikernenergiebeweging, de infiltratie in politieke structuren, de grote en hoog oplaaierende discussies over een nieuwe maatschappij, af te doen als onnodig.

Wie zo kleinschaligheid nastreeft doet naar mijn mening de zaak meer kwaad dan goed. Hij vergeet de grootschaligheid van zijn werkelijke 'vijand' die al lang geen persoon meer is, zoals die in de karikaturen van vijftig jaar geleden nog werden getekend. Die is een systeem, wat je dan ook *systemisch* moet bestrijden. Maar wie met kleinschaligheid willen laten zien dat politieke actie kan leiden tot een leven, dat werkelijk bestaansrecht heeft, dat het anders kan – en wie daar op zo'n manier mee

vorm aan proberen te geven – die doen belangrijk werk. Werk, waar hun nageslacht ze misschien nog eens heel dankbaar voor zal zijn.